

kor azonban szembe kellene néznünk az ellentmondással, hogy egyfelől elfogadjuk az átok vallási fogalmát (hiszen ez benne foglaltatik abban az igényben, hogy vonják vissza a Spinozára kimondott átkot), másfelől pedig elvetjük azt (amennyiben megváltoztatnánk jelentését).

Végezetül még egy, döntő jelentőségű kérdés: ki kaphatná meg a mai zsidó világban a fölhatalmazást Spinoza visszafogadására a zsidóságba? A lubávcsi rebe? Izrael miniszterelnöke? A Zsidó Teológiai Szeminárium tantestülete? A B'nai B'rith? Ma már nem létezik semmifajta normatív zsidóság – annak a folyamatnak az eredményeként, amelynek egyik kezdeményezője éppen Spinoza volt.

Azáltal, hogy noha elvetette korának obszerváns zsidóságot, a kereszténységhez mégsem tért meg, Spinoza

szándékától függetlenül megtestesítette azokat az alternatívákat, amelyek a későbbi, a zsidóságnak a modern világgal való találkozását követő nemzedékekre vártak. E találkozás eredményeként ma már nincs a zsidó létezésnek egyetlen normája. Vannak ortodox és világi zsidók, konzervatív és reformzsidók, cionista és anticionista zsidók, s mindezekben a kategóriákon belül ismét vannak különböző árnyalatok és alkategóriák. A mai zsidóságot ténylegesen az határozza meg, miként élnek a valóságos zsidók, nem pedig egyetlen, kényszerítő érvényű modell. Ha írásaiban nem is, de életében éppen Spinoza jelezte előre ezt a fejlődést, aki így a kortárs zsidóságról, létezésének és fennmaradásának összetett kérdéseiről való gondolkodás számára a továbbiakban is középponti jelentőségű marad a szerepe.

BOROS GÁBOR FORDÍTÁSA

JEAN LACOUTURE

Zsidók és jezsuiták az arany században*

16. századi spanyol világ, ahonnan Jezus Társasága elterjedt – bármily erős volt is annak párizsi szellemi magvetése és kényszerítő római meggyökerezése – vallási szempontból tragikusan kusza szövet.

A történelmi látóhatárt egy végzetes dátum jelzi: 1492, annak a dekrétumnak az éve, mellyel a Katolikus Királyok a hírhedt választást kényszerítik a zsidókra és a „mórokra”: „*bautismo o expulsión*” – keresztelkedés vagy kiűzetés. Egy ilyen intézkedés a kor számos társadalmát felbolygatta volna, de egyiket sem annyira, mint a spanyolt, mely évszázadok óta mélyen szemitizálódott annak az erőteljes zsidó-arab jelenlétnek a révén, amelynek a 8. századtól Granada visszahódításáig az andalúz királyságok bámulusos prosperitásukat köszönheték [...]

Nem agresszióról volt itt szó, nem külső nyomásról vagy behatolási kísérletről: ez már megtörtént. Marcel Bataillon úgy véli, a 14. század végétől a spanyol egyházat már *conversók* – áttértek – népesítették be, akik a ferencesek indította radikális katolikus reform idején erőteljesen hozzájárultak a spanyol kereszténység arculatának átformálásához.

Az 1492-es dekrétum véget akart vetni ennek a befolyásnak – de legalábbis nem engedte felerősödni. A mintegy 50 000 áttért váratlan befogadása nem oldotta meg a problémát, csupán interiorizálta [...]

Eusebio Rey spanyol jezsuita történész az „új kereszt-

tények” egyik megjelenési és cselekvési formájára helyezi a hangsúlyt: arra, amely a vallási rendeken és a hierarchián belül jelentkezik, és még az inkvizíció idején is tart. Egyes szerzők, mint Marcel Bataillon és Americo Castro a *conversók* buzgalmát és kérlelhetetlenségét emelik ki e téren. Tulajdonképpen a neofiták hagyományos extremizmusának megnyilvánulásáról volt itt szó.

Mindazonáltal, Rey főtisztelendő szerint, az áttértek beépülésének más magyarázata is van, éspedig társadalmi eredetű. A vallási rendekbe és a katolikus hierarchiába való behatolásukkor az újonnan jöttek „*olyan életmódot találtak* – írja Rey –, *mely védelmi eszközt nyújtott számukra a vértisztaság iránt rendkívül érzékeny társadalom megalázásai ellen*”.

A *limpieza de sangre* – a vértisztaság – problémáját ugyanis a Katolikus Királyok dekrétuma természetesen nem oldotta meg, a vitát csupán vallási területről faji alapra helyezte át, és ezzel a „purifikáció” stratégiájának aprólékos kidolgozását indította el. Az 1492-es fejecsapás, mely a vallást és a társadalmat kívánta egyesíteni, igazában két kasztra vágta Spanyolországot: a „tiszták” és a „tisztátlanok” kasztjára, ahogyan Toledó érseke, Martinez Siliceo fogalmazta 1547-ben kiadott „Vértisztasági statútum”-ában.

A műveletet három ütemben kellett végrehajtani: *megkülönböztetés, elszigetelés* (a „tisztátlanok” karanténba zárásával), *felszámolás* (számkivetéssel vagy halállal). Ez az eredete annak a szörnyű zúzó-hengerlő akciónak, melyet Siliceo és az inkvizíció vezetése alatt hajtottak végre: Spanyolország társadalmi élete a hamis áttértek (a maránnusok) szakadatlan üldözésévé alakul át, állandósult perré az általános gyanakvás légkörében.

* Részletek a szerző *Jezsuiták* c. művének első, *A hódítók* c. kötetéből (Seuil, Paris, 1991)

Ez a méreg rága az arany század dicsőséges és hatalmas Spanyolországát éppúgy, mint minden más olyan társadalmat, mely a rendet a „fajták” diszkriminációjára és az „esszenciák” egyenlőtlenségére kívánta alapozni. Ki merészelt volna szembe szállni a vér ezen törvényével és azt hirdetni, vállalva az ezzel járó következményeket, hogy Isten előtt nincs sem úri faj, sem elátkozott nép? És azt, hogy ha van kiválasztott nép, akkor az...

Inigo de Loyola, Beltran fia, baszk kisnemes, Arevalo udvaronca, a Najerai herceg fegyvernöke, Pamplona harcosa egyetlen „kasztra” vonatkozó előítéletet sem kérdőjelezett meg, mely kora társadalmát mérteljezte. [...]

„Áttérése” után több hónappal, amikor Alcalá inkvizitora előtt jelent meg, Inigo a következő, igen sokatmondó kijelentést tette – Juan Rodríguez de Figueroa azt kérdezi tőle, hogy ő és tanítványai megtartják-e a szombatot, mire ő szárazon így felel: – „Szombatonként arra buzdítom hallgatóimat, hogy különleges áhitattal tiszteljék a Születet. A szombat többi előírását nem ismerem, mivel szülőföldemen nincsenek zsidók.” E válaszban, két évvel Inigo „áttérése” után és hónapokkal jeruzsálemi utazását követően, annak az antiszemitizmusnak a szele érződik, mely ott leng a félsziget eme távoli északnyugati részén is, ahol a zsidó jelenlét sokkal gyengébb, mint másutt.

Egyáltalán nincs ott zsidó? Természetesen nem ez a helyzet. Bilbaótól Bayonne-ig, ahol a 17. században igen sok zsidó élt, kis izraelita kolóniák működtek a kereskedelemben. A Loyoláknak volt-e köztük hozzájuk házasság vagy egyéb kapcsolat révén? „*Historica critica de San Ignacio*” című művében Pey Ordeix Loyola zsidóságának hipotézisét állítja fel. Egy másik életrajzíró, a német Georg Lomer megelégszik annyival, hogy Loyolát „félzsidó”-ként festi le. Ugyancsak merész elképzelések ezek, és semmiképpen nem adják meg a kulcsot ahhoz a magatartáshoz, melyet a Társaság alapítója Izrael népe iránt tanúsított.

Láttuk, mennyire érzékenyen és óvatosan reagált a kérdésre Alcalában, később mégis rendkívül nyitott és befogadó a *hebreókkal* szemben, állandóan készen arra, hogy meghíúsítsa a spanyol egyház minden kísérletét a zsidók kirekesztésére, türelmetlenül és hevesen emlékeztetve a kereszténység zsidó eredetére.

Néhány klasszikus történetet kell itt idéznünk, melyek valódiságát a mesélő személyisége szavatolja: Pedro de Ribadeneira, az alapítóhoz oly közel álló jezsuita, abból a spanyol nemességből származott, melyben a filoszemitizmus igencsak ritkaság volt akkoriban, és aki aktívan részt vett az áttérteknek a Társaságba való befogadásáért vívott harcban.

„Egyszer, amikor nagy társaságban ebédeltünk, a *padre maestro* kijelentette, hogy az „Úr és a dicsőséges Szűz Mária különleges kegyének tartaná, ha zsidó származású lenne, mivel így rokonságba léphetne Krisztussal és a Szűzanyával. Mindezt olyan nagy érzelemmel mondotta, hogy könnyek csurogtak az arcán, mindenki nagy megrökönyödésére. De a résztvevők egyike, Biscayai Pedro de Sarate, Loyola barátja és Jeruzsálem lovag-

ja felkiáltott: »Zsidó! Megvetem ezt a nevet...« Mire Ignác így felelt: »Jól van, don Pedro, vitázzunk. És amikor majd végighallgatta az érveimet, ön is azt fogja kívánni, hogy a zsidók leszármazottja legyen.«

Sok évvel később, midőn Mercurian főtisztelendő, Loyola harmadik utódja előtt valaki azt mondta, hogy a zsidó származás „gyalázat” hoz egy családra, a rendfőnök így utasította el: „*Semmi nem áll nagyobb ellentétben Ignác atya eszméivel, aki mindig azt emlegette előttünk, hogy hálás volna Istennek, ha ilyen származást juttatott volna neki.*” [...]

Azért kell pozitívan értékelnünk Loyola magatartását és a zsidók áttérítésének kezdeményezését, mert az 1492-es nagy autodaféval ellentétben, azon a nagyszerű és egyszersmind igaz gondolon alapulnak, mely szerint van zsidó-keresztény kontinuitás, a kereszténység a judaizmusban gyökeredzik. [...]

Tudott-e Loyola közvetlen utódjának, Diego Layneznek zsidó származásáról? Gondolkodott-e, néhány évvel később, annak a személynek a származásán, aki később az ő magaslatára emelkedett, Polancoi Jánosén? Mindenesetre az bizonyos, hogy nem érthette meglepetés ezen a téren Avilai Jánossal, Toledói Ferencsel, Római Keresztelő Jánossal vagy másokkal kapcsolatban, akik neve születésük vagy kereszttségük helyét jelezte, s elárulta a kereszténységhez való friss csatlakozásukat.

Az alapító álláspontja e téren ma banálisnak tűnik. Ám elég alaposan bemutattuk, milyen légkörben alakult ki ez az állásfoglalás, így érthető eredetisége, sőt helyenként hősi volta az olyan ember részéről, aki teljesen *Társasága* megmentésének, majd terjesztésének áldozta életét, és ezért a nagyok és hatalmasok kedvében járt. Ez az ember fel tudta mérni, milyen kockázatos magatartást vállal az egyházi hierarchia, a kasztíliai és portugál udvarok ellenében.

Loyola „judeofiliájának” legádázabb cenzora Toledo bíboros érseke, Martinez Siliceo, a vértisztasági rendelet megalkotója. Éveken át gyakorolt nyomást Loyolára ez a teljhatalmú főpap, Spanyolország primása, hogy az „új keresztényeket” ne fogadja be a Társaság, számos előnyt csillogtatva meg Loyola előtt, így egy nagy jezsuita kollégium alapítását Alcalában, amennyiben az alapító aláveti magát a toledói „rendeletnek”. Mindhiába.

Az áttért vagy zsidónak maradt zsidók elfogadása Ignác ellen hangolta a spanyol hatalmakat és hierarchiákat, még azokat is, melyeket ő maga hozott létre. Rómában sem mindig értettek vele egyet ebben a kérdésben. Igaz ugyan, hogy a pápaság a zsidó közösségek iránt a legtöbbször bizonyos humánus tanúsított, és Rómában csakúgy, mint Avignonban segítette a száműzötteket és a menekülteket, de azért nem szabad elfelednünk, hogy a Borgia-születésű, tehát spanyol IV. Sándor pápa hőstettként üdvözölte az 1492-es rendeletet, és szerzőit, Izabellát és Ferdinándot a „nagyon katolikus” jelzővel tüntette ki...

Nem spanyol volt, hanem nápolyi, sőt dühödten spanyolelles az a IV. Pál, aki nem talált kegyetlenebb szitkot ibériai félszigeti ellenségeinek gyalázására, mint

hogy „a mórok és zsidók bandájának” nevezte őket. Loyola ellen táplált számtalan panasza, sérelme között bizvást első helyre tehetjük azt a felháborodást, melyet benne, az antiszemitaiban, az szított, hogy Loyola elismerte a zsidó nagyságot. És ráadásul ez a filozemita még spanyol is volt! [...]

Rómában, a Vatikán árnyékában, a jezsuiták főmegbízottjának a borgo Santo Spirito 5. szám alatti szerény lakása három szobájának egyikét egy megnyerő arcú férfi kis portréja díszíti: a „doctor”-süveg és a sápadt homlok alatt égő szem csillog, és erőteljes sasorr uralja a parancsoló száját. Meditatív hév és koncentrált ambíció sugárzik az arcképről.

Nem a rendalapító képmása ez, hanem – sokatmondó tiszteletadásként – Loyola utódjáé, Diego Laynezé, akinek a szörnysiséges kilenc év (1556–1565) során kellett bebizonyítania, hogy Loyola halála nem jelentette egyúttal a Társaság halálát is. [...]

Laynezen minden Szent Pálra emlékeztet, aki melegségével a meggyőzés adottságával, a magával ragadás művészetével, az evangéliumi üzenetből szabályt csinált, és ebből a szabályból törvényt, mely néha kényszerítőbb erejű, mint azt maga az alapító elgondolta. Harcos militáns, a militánsok vezére, egyszóval nagy ember, méltó példaképéhez; Loyola, noha jobban szerette első tanítványait, Favre-ot és Xavérit, őt becsülte minden bizonnyal a legtöbbre.

Az, hogy a katolikus egyház – mely kanonizálta elődjét, Ignácot, valamint társát, Xavéri Ferencet, és boldoggá avatta Pierre Favre-ot – őt nem találta méltónak a szentté avatásra, valóban csupán azzal magyarázható – ahogy azt James Brodrick feltételezi –, hogy Laynez „mindent megtett az égben éppúgy, mint a földön, hogy észrevétlenül maradjon az emberek előtt...”? Félő, hogy e feledékenység oka Laynez zsidó származása volt. Vannak persze kivételek, például az apostolok. De hát ők nem voltak jezsuiták... [...]

Laynezzel származását mindenki ismerte vagy ismerhette. Mégis, amikor csaknem fél évszázaddal a halála után egy nagyközönségnek szánt szövegben megjelent ez a tény, hatalmas botrányt tört ki, és úgy felkavarta a spanyol egyházat, hogy a Társaság római előljárói siralmas kapitulációra kényszerültek. Ez pedig napvilágra hozta, hogy e téren Loyola vaskeze milyen erővel szorította a Rendet az erényre.

1614-ben, majd 1622-ben Antwerpenben megjelent a *Jezsuiták története* első két kötete. A mű szerkesztését húsz évvel előbb Orlandini főtisztelendő atyára bízták, majd az ő halála után a munkát a Római Kollégium történész professzora, Paolo Sacchini főtisztelendő atya folytatta, őt tekintik a mű szerzőjének. Egy ilyen vállalkozás nem járt kockázat nélkül, hiszen a Társaság alapításának és elterjedésének története számos vitát szított és „titkokat” fedett fel. E titkok között természetesen szerepelt Loyola utódjának és legbefolyásosabb munkatársainak származása is. [...]

Sacchini, forrásaiban biztosabb lévén, mint a tényekben, jó toszkán módján, igazi spanyol humorral és elké-

pedéssel olvasta a dühödt feljelentéseket, melyeket könyve Spanyolországban, főként Andalúziában és Toledóban (Siliceo bíboros városában) váltott ki... Például ezt a kollektív tiltakozást: „*Toledo tartomány, kongregációba gyűlve, egyhangúlag kéri a Rendfőnök Atyát, hogy töröltesse mindazt, ami Laynez atya származásáról megjelent »A Társaság története« második kötetében. Kérjük, hogy töröltessék ez a nagy folt az Atya emlékééről. Tartományunk követeli, hogy a második kiadásban ne essék erről szó, és hogy az első kiadásból a Rendfőnök Atya azonnal távolíttassa el azt az oldalt, mely ezt az örült rágalmat tartalmazza, beszennyezve az egész Társaságot, és hogy ezen oldalt helyettesítsék egy másikkal, mely az Atya tisztaságát és nemes származását bizonyítja.*” [...]

Azaz: az ember lehet jezsuita és ismerheti vagy értheti rosszul Loyola Ignácot...

Paolo Sacchini válasza szép. [...] Nem esik nehezebbre Laynez zsidó eredetének történelmi bizonyítása. [...] Vélgövegtetése a szakmai pontosság példája is: „*Büszkék vagyunk Laynez atyánkra, akinek az úgynevezett foltja csak a vulgáris és előítéletekkel teli elmék számára gyalázat. Kötelességünk harcolni az ilyen előítéletek ellen és szétzúzni azokat. Gyalázat-e még, hogy Urunkkal csak a nap végén találkozunk? Milyen szenny marad hát azon az emberen, aki Isten templomává, Isten fiává, Isten örökösevé és Krisztus társörökösévé vált?*” [...]

Paolo Sacchini olasz pap példásan megleckéztette a tiltakozókat, ám ez nem akadályozott meg egy bizonyos spanyol jezsuita történésziskolát abban, hogy mesterséges homályt tartson fenn a „Laynezz-kérdés” és általában az aranszázad Spanyolországának zsidó-katolikus kapcsolatai körül [...]

A Jézus Társasága zsidó-keresztény kapcsolatokra vonatkozó magatartását nem egyszerűsíthetjük le csupán arra a különbségre, mely Loyola Ignác eredeti, mélyen filozemita tanítása és néhány, Siliceo kardinális tanításai által megmérgezett toledói rasszista pap árulása között fennáll.

Átmeneti gyengeség? A helyi zavart csillapító politikai gesztus? Nem. Mivel itt a Jézus Társaságának a judaizmussal kapcsolatos általános magatartásáról van szó, a dolog sokkal súlyosabb: a meg-megújuló szomorú epizódok vezetnek végül is a Társaság ötödik kongregációján a „vértisztasági” dekrétum elfogadásához 1593-ban.

Mondhatnánk, hogy az ilyen szövegek a kor szellemének megnyilvánulásai, hogy minden történelmi érzék híján kell lenni ahhoz, hogy ezt a 20. század normái szerint ítélje meg valaki, s hogy egyébiránt a többi rend és vallás (így a református) sem viselkedett másként. Csakhogy: ami a jezsuita páterek 1593-as viselkedését elítélendővé teszi, az az, hogy éppen az alapító dacolt kora szellemével és az *error nacional*-lal, a nemzeti tévedéssel, hogy utat nyisson és megadja az irányt. Loyola bátran, világosan kimondta az igazságot, korát megelőzve, és ezek az emberek, az engedelmesség esküje és a számukra megadatott fénycsóva ellenére, elárulták az egyiket éppúgy, mint a másikat...

GORTVAI ANNA FORDÍTÁSA